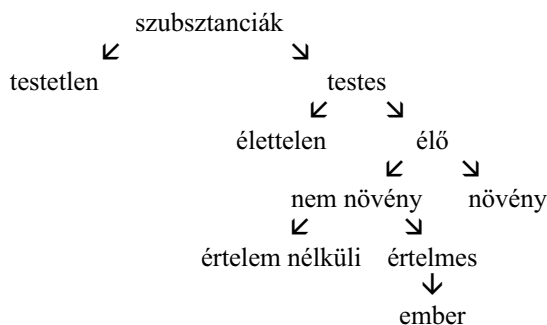


Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok)

Mielőtt rátérünk a címben jelzett problémakör tárgyalására, nézzük meg a kategóriafogalom mai értelmezését a magyar nyelvben (figyelmen kívül hagyva e terminus szakirodalmi használatát, pl. kategoriális grammatika stb.). A nem szakirodalmi felfogásban a kategóriának két jelentése van (ÉrtSz.): 1. (*Fil.*) Azoknak a legáltalánosabb fogalmaknak egyike, amelyek a dolgok legegyetemesebb lényeges jegyeit fejezik ki, s ezért náluk nélkül szűkebb körű fogalom alkotása nem lehetséges. *Logikai, nyelvtani ~; az idő, az okság, a tér ~ja. Merev ~kban gondolkodik (...).* — 2. (*hív*) Egynemű tárgyak v. személyek osztálya, csoportja. *Fizetési ~; a különféle ~kba sorolt versenyzők. (...).*

A kategóriák és a kategorizáció problematikája több szaktudomány közös kutatási tárgyát képezi, például a filozófiának, a logikának, a pszichológiának, a nyelvtudománynak. Mint ismeretes, a kategória fogalmának megalkotója ARISZTOTELÉSZ volt. Az általa megállapított kategóriákat manapság, a kognitív (prototipikus) kategóriákkal szemben, úgy értelmezik, mint bizonyos objektumok osztályát, amelyek a releváns (definíciós) jegyek alapján írhatók le, és amelyek egyértelműen meghatározzák az adott osztály terjedelmét (extenzióját). Az így értelmezett és Arisztotelésznek tulajdonított kategóriafogalom azonban nem egyezik e terminus eredeti definíciójával, amelyet Arisztotelész a „*Kategóriák*” c. művében adott meg. Ebben a műben a szerző a predikátumokról ír, amelyek segítségével valamit állítunk az adott objektumról. (Egyébként a *kategorēin* görög szónak eredetileg ’vádol’, később viszont ’állít’ jelentése volt.) Ezek a lehetséges predikátumok tíz kategória formájában a valóságot írják le. Ezek a következők: szubsztancia, mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, helyzet, birtoklás, cselekvés, elszenvedés. Ezeket a predikátumtípusokat később szófajként alkalmazták a nyelvre is, és innen ered tulajdonképpen a grammatikai kategóriák hagyománya. Természetesen ezek a kategóriák a későbbiekben több változáson mentek át. Érdemes megjegyezni, hogy az arisztotelészi kategóriákból vette kezdetét a halmazelmélet is, amely a világot olyan fogalmak segítségével írja le, mint például a tárgy, tulajdonság, relációk és típusai, halmaz(ok), részhalmaz, elem, és ennek következtében nagyon bonyolult formális (fogalmi) struktúra jön létre. Az arisztotelészi kategóriák Arisztotelész követőinél, például Porphüriosznál (i. sz. 232—301) a tárgyak osztályait is jelentik, tehát másodlagosan ontológiai jelentést vesznek fel. Ez az ún. „porphürioszi fából” következik, amely a Kategóriákhoz írt Bevezetőben található (l. részletesebben: GECSŐ TAMÁS, Szükség van-e filológiára?: Nyr. 2001: 278, aki TURGONYIRA hivatkozik, vö. TURGONYI ZOLTÁN, A filozófia alapjai. Bp., 1993.). Egyszerűsített formában a következő ágrajzról van szó:



ARISZTOTELÉSZ munkáiban nemcsak a kategóriák tematikáját, hanem a világ jelenségeinek és a kifejezéseknek a definiálását is tárgyalja (a Topikában és az Analitikában). Számára a definíció nem az adott szó jelentésének a meghatározását, hanem az adott szóval jelölt tárgynak a leírását jelenti, amely leírás átadja e tárgy lényegét, azaz általános természetét. A szóban forgó lényeg azonos az univerzáléval, azaz azzal, ami általános, ami közös az adott névvel jelölt objektumokban. Az univerzálék, azaz a dolgok lényegének a keresése és megállapítása, mint tudjuk, a középkorban széles körű vitákat eredményezett, amelyekben főként négy főnézet jutott kifejezésre:

(1) a *n o m i n a l i z m u s*, amely szerint a tárgyaknak egyedi, a neveknek pedig általános jellege van = *universalia post rem*;

(2) a *platoní ideálizmus*, amelyek értelmében az általános fogalmaknak (ideáknak) önálló, független léte van = *universalia ante rem*;

(3) az *arisztotelészi (mérsékelt) realizmus*, amely az univerzálékát (általános tulajdonságokat) a tárgyakban látta: ezek a tárgyakban rejlenek és az emberi elme csak felfedezi azokat = *universale in re*;

(4) a *k o n c e p t u a l i z m u s*, amely azt hirdette, hogy az általános fogalmak csak az emberi elmében létezhetnek = *universale in intellectu*.

Érdemes megjegyezni, hogy ezeknek a régi filozófiai jellegű vitáknak az aktualitása manapság sem szűnt meg. A konceptualista nézőpont nagyon közel áll a kognitivisták által követett ún. *experiencializmus*hoz.

A definíció arisztotelészi koncepciója befolyásolta ennek a fogalomnak a klasszikus értelmezését, mint az adott általános név terjedelmének a jellemzését az e névvel jelölt halmaznak minden elemére vonatkozó közös releváns jegy segítségével. A releváns (lényeges) jegyek fogalmán a szükséges és elégséges jegyeket értik. A szükséges jegyek nem engedik meg a terjedelem túlzott kiszélesítését, az elégségesek viszont — a túlzott szűkítését.

A kategória fogalma még egyszer megjelent az újkorban, nevezetesen KANT filozófiájában, az *emberi elme kategóriáinak* formájában, amelyek a lehetséges megismerés a priori keretét adják meg, és biztosítják a világ megismerésének objektivitását. KANT négy osztályba 3–3 kategóriát sorol: 1. a *m e n n y i s é g h e z* (az egységet, a sokaságot és az összességet); 2. a *m i n ő s é g h e z* (a realitást, a negációt és a limitációt); 3. a *v i s z o n y h o z* (az inherenciát és szubsztanciát, a kauzalitást, a közösséget és a kölcsönviszonyt); 4. a *m o d a l i t á s h o z* (a lehetőség — lehetetlenséget, a létezés — nemlétezését, a szükségszerűség — véletlenséget) (Magyar nagylexikon X. Bp., 2000.). A *tér*, az *idő*, a *relációk* (pl. ok, szükségszerűség, lehetőség) nem tartoznak a világhoz, mivel ezeket a kategóriákat a megismerő elme ráteszi a világra. Észrevehető, hogy a KANT-féle kategóriák bizonyos értelemben hasonlóak ARISZTOTELÉSZ kategóriáihoz. A kanti filozófiában a leglényegesebb tézis az, amely azt hirdeti, hogy a világ megismerése az emberi elmére jellemző fogalmi kategóriáktól függ, amelyek a megismerendő valóságot rendezik, és így lehetővé teszik az egyszerű percepciót is, amely percepció „szétszóródik” a különböző érzékek (receptorok) között, de az emberi elme ebben egyesítő funkciót tölt be. Úgy tűnik, hogy a mai kognitivisták nézetei a kanti főtézisből bőségesen táplálkoznak akkor is, ha erre az összefüggésre nem történik utalás.

A kategóriákkal és a kategorizációval kapcsolatos főkérdés az, hogy vajon a jelenségek osztályai, azaz a kategóriák, amelyekhez a nyelvi kifejezések tartoznak, objektívan, azaz az embertől függetlenül léteznek-e, vagy azok az emberi elme termékei. Tehát itt két szélsőséges álláspont van, amelyeket a filozófiai gondolkodásban *objektívizmusnak* és *szubjektívizmusnak* szokás nevezni. A kognitivisták mun-

káikban ennek a kérdésnek sok helyet szenteltek; pl. G. LAKOFF a „Women, Fire and Dangerous Things” (Chicago, 1987.) c. művében három főfejezet erről a témáról szól.

A kognitívizmusban meghonosodott egy gondolkodásmód, amelyet *experientializmus*-nak hívnak. Ezen irányzat szerint a jeleket nem a nyelven kívüli objektumok osztályaira, hanem az ember tapasztalati, mentális állapotaira vonatkoztatjuk (E. ROSCH, Human Categorization. In: Studies in Cross-Cultural Psychology. Ed. N. WARREN. Academic Press, New York, London, 1977. Vol. 1. 3—49; Uő., Principles of Categorization. In: ROSCH E., LLOYD B. ed., Cognition and Categorization. New York, 1987.). LAKOFF koncepciójában két álláspontot különböztet meg: 1. az ún. *ontológiai objektívizmust* és 2. az ún. *bázisrealizmust*. Szerinte a *szélsőséges objektívizmus* a görög–latin racionalista filozófiából ered, és a következő postulatumokat hirdeti:

a) az ún. halmazelméleti ontológiát, amelyet a matematikában és a logikában alkalmaznak a halmazelmélet és a különböző relációk formájában, amely szerint a világ tárgyakkól, tulajdonságokból és relációkból tevődik össze; a tárgyak osztályai a közös jegyeket tartalmazó halmazok, amelyek jól elkülönülnek egymástól, és amelyek a kategóriákat képezik;

b) az objektivitást és a kategóriák egymástól történő éles elkülönítését az adott osztályra jellemző közös (szükséges és elégséges) jegyek alapján;

c) az eszencializmust, amely szerint objektívan csak olyan tulajdonságok léteznek, amelyek meghatározzák az adott elemnek az adott osztályhoz való tartozását;

d) a kategóriák között különböző logikai relációk valósulnak meg.

Az ontológiai objektívizmusnak episztemológiai aspektusa is van, amely abban nyilvánul meg, hogy a gondolati (megismerési) kategóriák tükrözik az objektív valóság kategóriáit, a megismerési kategóriák közötti relációk pedig a világban tapasztalható relációkat.

A bázisrealizmus Lakoff szerint a következő alapelveket követi:

a) az objektív valóság az emberi megismeréstől függetlenül (a megismerésen kívül) létezik;

b) a megismerés (fogalmi és nyelvi rendszer) kapcsolatban áll az objektív valósággal;

c) az igazság létezése, mint az ítéletek (mondatok) tulajdonsága az ítéletek és a valóság közötti megfelelésen alapul.

Ebben az elméletben véleményünk szerint figyelemre méltó az a gondolat, amely: 1. elveti azt az objektívista felfogást, hogy objektívan léteznek az élesen egymástól elkülönülő kategóriák, és elfogadja azt a tézist, hogy a világot a nyelv (pontosabban a nyelvet alkotó és a világot megismerő ember) osztályozza és meghatározott módon interpretálja; 2. elfogadja és helyesnek tartja azt a megállapítást, hogy a prototipikus jegyek jobban tükrözik a kategóriákat, mint a szükséges és elégséges jegyek.

A nyelv által tagolt objektív valóságban olyan jelenségeket különböztethetünk meg, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben nyelvfüggők. Léteznek olyan jelenségek, amelyek csupán a bennük rejlő saját inherens jegyek alapján, a megismerési folyamatától függetlenül különböznek el más jelenségektől. Ide tartoznak mindenekelőtt az ún. természetes fajok, pl. lovak, birkák, tehének, kutyák, méhek stb., amelyek a biológiai jegyek alapján különböznek el egymástól, attól függetlenül, hogy milyen nyelvi képpel rendelkeznek róluk a nyelvhasználók. Ezenkívül olyan jelenségek is léteznek, amelyeket a relációs jegyek tükrében, azaz az ember saját axiológiai rendszere alapján fogalmilag különböztetünk meg (pl. a *gyom* olyan növényt jelent, amelyet az ember hasznatalannak tart a gyógy- és haszonnövényekkel ellentétben, vagy a *szemét* szó, amely olyan tárgyra vonatkozik, amelyet feleslegesnek, értéktelennek minősítünk). Hasonló a helyzet az emberi viselkedésre,

magatartásra utaló szavakkal is, mint pl. az *árulás*, a *hazafiság*, a *szerelem*, az *udvariasság*, a *hazugság* stb. Vannak olyan nevek is, amelyeknek az általuk denotált objektumai nem léteznek a valóságban, pl. *kentaur*, *törpék*, *főnixmadár*, *szfinksz*, *Pegasus* stb., de hozzá kell tenni, hogy ezekben az esetekben a fogalmi elemek a valóságból származnak, tehát a megismerési út az objektív valóságtól az emberi elméig vezet (*kentaur* = egyidejűleg ló és ember) (vö. BAŃCZEROWSKI J., A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. In: UŐ., A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Szerk. NYOMÁRKAY ISTVÁN. ELTE Bp., 2000. 266—73; 328—41).

A kognitív elmélet fő kérdését az emberi elme a kategóriái és az elme konceptuális struktúrájának mibenléte képezi. Hagyományos felfogás szerint a megismerendő tárgy hatást gyakorol a megismerő alanyra. KANTnál viszont fordított a sorrend: a megismerő alany hatással van a megismerendő tárgyra, a tárgy percepciójának a módjaira. Amikor LANGACKER, a kognitív nyelvészet egyik fő teoretikusa nyelvi—konceptuális „szemüvegről” beszél (Foundation of Cognitive Grammar. Stanford, 1987.), amelyet a világ megfigyelésekor felvesszünk, és minden nyelv ilyen fajta szemüveget jelent, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ez a felfogás a kanti gondolatot követi. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a kognitivisták elgondolásai pszichológiai ismereteken is alapulnak. Amikor LANGACKER leírja az ember megismerési tevékenységét, arra is kitér, hogy a legegyszerűbb megismerési folyamatok is az elme segítségével mennek végbe, amely szelektálja és egyesíti az ingereket, és ily módon lehetővé teszi a megismerendő objektum azonosítását. A nyelvben rögzült fogalmi struktúra a világot mint kölcsönösen összekapcsolt k o g n i t í v t a r t o m á n y o k (domain) rendszerét írja le. A valóság elemei nem izoláltan szerepelnek, hanem mindegyike valamelyik tartománynak a részét képezi, amelyben az adott elem érthetővé válik (pl. az *ujjízület* az *ujj*nak a része, az *ujj* a *kézfej*nek a része, a *kézfej* a *kéz*nek a része, a *kéz* pedig része a *test*nek). Hasonló módon például a *péntek* csak a hét napjainak figyelembevételével, a *kettes osztályzat* pedig a tanulók eredményeinek a minősítéséhez alkalmazott iskolai rendszerben érthető. Az említett tartomány struktúrájának, valamint egyes fragmentumainak a felismerése bizonyos alapfogalmak segítségével történik. E fogalmak közül talán a legfontosabbak a relációs fogalmak, amelyek az idő és a tér kategóriáival kapcsolatosak, és alapját képezik az olyan fogalmak létrehozásának, mint pl. *előtt* — *mögött*, *alatt* — *fölött*, *korábban* — *később*, *előtér* — *háttér* stb. Ezen alapul az ún. *profilírozás*, azaz egy bizonyos nézőpont elfogadása az elemek hierarchiájának a meghatározásakor (vö. *az út emelkedik* — *az út lejt*; *a lámpa az asztal fölött van* — *az asztal a lámpa alatt van*; *az étterem három megállónyira van a templom után* — *az étterem innen három megállónyira van, a templom előtt* stb.).

Az elme nyelvben tükrözött kategóriáinak a meghatározásával már több kutató is próbálkozott. WIERZBICKA például az ún. „emberi gondolat ábécéjének” a leírására vállalkozott a beszédaktusokból kiindulva (A. WIERZBICKA, Semantic Primitives. Frankfurt, 1972.; UŐ., Lingua mentalis. The Semantics of Natural Language. Sydney, 1980.; UŐ., Semantics, Culture and Cognition. New York, 1992.; UŐ., Semantics. Primes and Universals. Oxford, 1966.). Az általa összeállított alapvető fogalmak között olyanokat különböztetett meg, mint pl.: *én*, *ez/az*, *beszél*, *érez*, *jó*, *rossz*, *nagy*, *kicsi*, *alatt*, *felett*, *ha*, *mert*, *mint* stb., figyelembe véve a következő fogalmakat: főnevek, determinánsok, kvantorok, kognitív predikátumok, beszéd, cselekvés/esemény, minősítés, deskriptorok, idő, tér, rész-egész, hasonlóság, metapredikátumok, kötőszók (WIERZBICKA i. m. 1966. 1—3. fejezet; vö. KIEFER FERENC, Jelentélmélet. Corvina, Bp., 2000. 88). GRZEGORCZYKOWA viszont két kategóriatípusról beszél: 1. a valóság jelenségeit leíró, és 2. az ezekre ráépülő kategóriákról. Az első csoporthoz olyan kategóriákat sorol, mint: a) *s z u b s z t a n c i á k*; b) *t u l a j d o n s á g o k*: nagyság, minőség (pl. dimenziók, hőmérséklet, alak, szín,

sűrűség, pszichikai jegyek); c) relációk: birtoklás, hasonlóság (azonosság, különbözőség), lokalizáció, a halmazhoz való tartozás, rész — egész, ok — okozat; d) események (tulajdonságok és relációk az időtengelyen), folyamatok, cselekvések, nem szándékolt esetek, kauzativitás, mozgás (helyváltozás), állapotok (amelyek közel állnak a relációkhoz és tulajdonságokhoz). A másik csoporthoz viszont a következő kategóriák tartoznak: a) mennyiség: sokaság (az események ismétlődése), nagyság és az ismétlődés mértéke, intenzitás; b) idő; c) modalitás: létezés (faktivitás), negáció, lehetőség, szükségesség, valószínűség; d) minősítések és expressziók (R. GRZEGORCZYKOWA, Filozoficzne aspekty kategoryzacji. In: Językowa kategoryzacja świata. Lublin, 1996. 11—27). A felsorolt kategóriák mindegyikét belső struktúra jellemzi. Például nagyon bonyolult struktúrával rendelkezik a mennyiség kategóriája, amelyek keretében a következőket különböztethetjük meg: 1. a megszámlálható objektumok mennyisége, pl. *10 ember, háromszor volt az egyetemen*; 2. mérték — a megszámlálhatatlan szubsztancia mennyisége, pl. *egy kiló, egy kanál cukor, egy kicsit stb.*, tulajdonságok, valamint a mérhető állapotok nagysága, pl. *tíz méter magas fa, tíz kilót nyom, időszaka-szok és események közötti távolság, pl. három hónapja dolgozik, három hetente jön hozzánk*; 3. intenzitás, pl. *nagyon meleg, nagyon fáradt, nagyon fúj a szél*.

A kategorizáció az összehasonlításon és az általánosításon alapul. Érdemes lenne közelebről megismerni ezeket a folyamatokat. E célból a következő tényezőket szükséges figyelembe venni: 1. a kategóriák képzésének alapjául szolgáló kritériumokat; 2. a kategória belső elrendezését; 3. a kategóriák között fennálló határokat. Ezekre az összetevőkre való tekintettel beszélhetünk logikai és természetes kategorizációról, illetve kategóriákról. A természetes kategóriához az arisztotelészi logikai kategóriával szemben a következő tulajdonságok rendelhetők hozzá: 1. az objektumokat a rájuk jellemző jegyek segítségével definiáljuk; 2. az objektumok kategóriához való tartozásának lépcsőzetes (skaláris) jellege van; 3. a kategóriák határai elmosódnak. A kategorizáció másik értelmezését viszont a mesterséges kategóriával történő összehasonlítás útján kapja meg. Ebben a felfogásban a természetes kategóriához a természetvilág objektumai, a mesterséges kategóriához pedig az ember alkotásai (kultúralkotások) tartoznak. A természetes kategóriát a prototípus és az ún. családi hasonlóság (family resemblance) terminusok segítségével szokás leírni. (A természetes kategória modelljének részletes leírását a már feljebb idézett G. LAKOFFnak „Women, Fire and Dangerous Things” c. könyve tartalmazza.) A természetes kategória létét nem a minden reprezentánsára vonatkozó szükséges és elégséges feltételek determinálják (mint a logikai kategória esetében), hanem az a jegyegyüttes, amely az adott kategóriához tartozó legtipikusabb képviselőket jellemzi. Láthatjuk tehát, hogy a természetes kategóriánál a lényeges (definíciós) jegyeket a jellemző (tipikus) jegyekkel helyettesítették. A jellemző jegyek szerepében főként az érzékszervek, mindenekelőtt pedig a látás által szerzett és az adott objektumot leíró külső jegyek jelennek meg. Tehát ezek percepciós és funkcionális jegyek, amelyek az adott objektumot az ember viszonylatában jellemzik, és ami kétségkívül a megismerés antropocentrusságával kapcsolatos. A természetes kategória belsőleg nem egységes, a hozzá való tartozás pedig a már említett lépcsőzetességet mutat. A természetes kategória struktúrája a világ nem tudományos rendezésével függ össze, amely nemcsak a sztereotipikus példányokat veszi figyelembe, hanem az ellenpéldányokat is, valamint a megismerés komplex jellegét, antropocentrizmussal együtt.

A kognitív nyelvészetben a szemantikát olyan diszciplínának tartják, amely a szubjektív mentális állapotokat, az objektív valóság egyéni reprezentációit vizsgálja. Feltételezik, hogy a reális világot az alany a biológiai, társadalmi és kultúrfejlődés során benne kialakult kategóriák szerint rendezi. Egyben elvetik a világ objektív, azaz a nyelvtől és az

elmélettől független elrendezéséről szóló tézist. A kognitivisták szerint a szemantikai relációk nem a szó és az objektív világ, hanem a szó és az objektív világ reprezentációja, a szófogalom és a tárgyfogalom között érvényesülnek, és ezeknek a relációknak az alapját a pszichológiai törvények képezik. A lexikális kategorizáció azon mechanizmusának a megismerése, leírása és elfogadása, amely nem a strukturális (komponenses), hanem a kognitív (prototipikus) kategória modelljén alapulna, a továbbiakban is megoldásra váró probléma. A jelentés dekompozíciójára épülő felfogás szerint az értelemek közötti különbségek a bináris oppozíció segítségével mutathatók ki, a prototipikus szerint viszont — az értelemek egy kategórián belüli koegzisztenciáját a köztük fennálló éles határok hiánya jellemzi. Ezt figyelembe véve egyesek azon a véleményen vannak, hogy a kutatók két csoportra oszthatók: azokra, akik azt állítják, hogy a szóalak a precízen elkülönített értelemhez kapcsolódik, és azokra, akik úgy vélekednek, hogy az értelemek közötti éles határok megléte csak látszólagos. Így a választás a lexikális kategorizációnak két alternatív lehetőségét érinti: 1. *strukturális opció*, amely elfogadja azt, hogy a jelentés objektívan létezik, tehát azonos a reális világ objektumaival, amelynek észlelése független a nyelven kívüli megismerési folyamatoktól; 2. *kognitív opció*, amely azt tételezi fel, hogy a jelentés pszichológiai lét és ezáltal a fogalommal azonosítható, és amely rárakódik a reális világra a nyelven kívüli valóság észlelésének, szegmentálásának és értelmezésének kifejezőmódjaként.

A különböző, a megismerés útján szét nem választható értelemek létezése egy kategórián belül a kategorizáció legalább két aspektusát veti fel: 1. az adott kategória értelem-összetevőjének a státusza; 2. a kategóriának mint egy egységnek a státusza. Más szavakkal kifejezve: ha egy kategórián belül több különböző értelem együtt szerepel, és ennek következtében az értelemek közötti határok elmosódnak (= vagueness), akkor vajon e kategória belső taxonómiája *kettévált* vagy *többszörözött* identitású-e? A különbség köztük alapvető jelentőségű: első esetben az egyes értelemek külön-külön határozzák meg a kategória identitását, a másodikban pedig az értelemek együttléte olyan szoros lehet, hogy az egyiknek a megjelenése kiváltja a másiknak a szereplését is. D. S. TOVRETZKY azt bizonyítja (*Continuity, Polysemy and Representation: Understanding the Verb CUT*. In: *Continuity in Linguistic Semantics*. Ed. C. FUCHS, B. VICTORII. Amsterdam, Philadelphia, 1994. 231—9), hogy olyan esetben is, amikor megvan a lehetősége annak, hogy precízen elkülöníthessük az adott szó által takart értelemeket, az adott kontextusban nemcsak egyetlen egy, hanem egyszerre több értelem is aktiválódik. Például, annak ellenére, hogy e mondatban: *John cut a piece from the cake* (= János egy szeletet vág a tortából) nem a 'szeletekre vág' (*cut a piece*) jelentés jut elsőrendű szerephez, hanem a 'levág (kivág) egy darabot az egészből' (pl. *cut out*), és ennek megfelelően pl. a 'kisebbít' jelentés a 'szeletekre vág' utáni, azaz a harmadik helyre kerül, és ezek együttesen, több más értelemmel együtt az ige elszakíthatatlan (egységes) szemantikai identitását határozzák meg. Tehát a lexikális kategóriában az egyes jelentésekre szétszakadt és ezáltal egyértelműen definiálhatóvá vált létről *van-e szó*, vagy olyanról, amelyet többszörözött identitás jellemez, ami természetesen megalapozatlanná, illetve lehetetlenné teszi ennek a létnek az egyértelmű definiálását.

A *szavak mögött rejlő világ(ok)* és a bennük uralkodó rend kérdésének a problematikája szoros kapcsolatban áll azzal a mai vitával, amely a kognitivisták (a tapasztalatlan alapuló) és az objektivisták szemantikai koncepciók között zajlik. Az objektivista, vagy más megfogalmazásban az ún. *első realizmusnak* is nevezett álláspont kritikáját és a kognitivisták vonal mellett történő lingvisztikai érvelést G. LAKOFF munkáiban találhatjuk meg. Filozófiai szempontból ezt a kritikát H. PUTNAM fogalmazta meg (főként az 1978—1992 között írt munkáiban: pl. *Realism and Reason*).

Philosophical Papers. Vol. 3. Cambridge, 1983.; Realism with Human Face. Ed. JAMES CONANT. Cambridge (Mass.), 1990.), aki a kognitivistai opciót belső realizmusnak nevezte. Az utóbbi időben viszont azt tapasztaljuk, hogy ő is elfogadja az objektivistai koncepció egyes tételeit. A szóban forgó vita azt mutatja, hogy a szavak mögött rejlő világ rendjének a problémája továbbra is nyitott marad. A világ rendje, amely az alanytól, nyelvtől és a kultúrától független kategorizációból következik, objektív, a világ és nem a megismerési folyamat struktúrája által meghatározott. Ez a rend nem engedheti meg a káoszt, amelyet az állandóan változó szegmentációk, a különböző osztályozások és az alanytól, nyelvtől, kultúrától függő kategorizációk eredményezhetnének. Egyébként az ember egész történetét és az általa létrehozott alkotásokat a különféleség és az állandó változások jellemzik. Ez a realizmus álláspontja. Az antirealizmus viszont azt tételezi fel, hogy a valóság a nyelvtől, a konceptuális rendszertől, az elmélettől függ. Az igazság a különböző rendszerekhez relativizálódik, a kifejezések viszonyítását viszont az alany megismerési lehetőségei szabják meg. Ahogy PUTNAM állítja, nincs lehetősége annak, hogy a valóságot Isten szemével lássuk. Világlátásunk, a tudomány filozófusai szerint, mindig elméletfüggő. Azok a tudósok, akik a különböző elméleteket vallják — KUHN szavaival élve — különböző világokban mozognak. Nyilvánvaló, hogy e két nézőpont (objektivistai, realista és szubjektivistai (kognitivistai), antirealista) meghatározza a szavak mögött rejlő világot/világokat is. A realista számára ez az objektív tárgyak, tulajdonságok, jelenségek, események, folyamatok stb. világa, amely objektívan rendezett és objektívan létezik. Az antirealista számára viszont ez a reprezentáció, a fogalmak, a mentális tartalom világa. Ez a világ azonos a mi fejünkben létező, az adott nyelv- és kultúrközösség által általánosan akceptált, szubjektív mentális állapotok világával. Ez a világ a pszichológiai, nyelvi, ideológiai, kultúr- stb. törvényeknek megfelelően konstruált világ. Így a benne rejlő rend is az értelmezőtől függ.

A világ képe, amelynek az egyik megnyilvánulása a nyelvi képe, két alapvető funkciót tölt be: értelmező (interpretáló) és szabályozó. Interpretálja az objektív valóságot, amellyel az ember érintkezik, és szabályozza az emberi viselkedést a valóság viszonylatában. Itt tehát az emberi aktivitásnak két területéről van szó: a gondolkodásról és a cselekvésről. A kategorizáció alapvető feladata az objektív világ rendkívül nagyfokú bonyolultságának az egyszerűsítése, amellyel lehetőséget biztosít arra, hogy uralkodni tudjunk a valóság különféleségén, változatosságán és dinamikusságán. Azért osztályozunk, hogy az életünk ebben a világban, ahol semmi sem ugyanaz, elviselhető legyen. A megnevezés és osztályozás eredményeképpen ez a végtelen gazdag és változó világ az ember számára felfoghatóvá válik. A kategorizáció először rendezi az egyes objektumokat, azután pedig a gondolkodási aktivitás magasabb szintjein hierarchikusan rendezi a kategóriákat is, gyakran ugyanolyan módon, mint az objektumok esetében, azaz az összehasonlítás útján. A kategorizáció nem csak a rendezés eszköze. A rendezést mindig kíséri a tőle elválaszthatatlan interpretáció is. A világnézet mindig egy meghatározott módú nézetet jelent, amely egy meghatározott perspektívából történik. Így a kategorizáció az ember számára a világ megértését jelenti. A szavakban megtestesített kategóriák képezik az adott etnikai nyelvre specifikus világ nyelvi képét, különbözik más etnikai nyelvektől, és amely az objektív valóságnak az idealizált és az alanyi jelleget öltő modelljét képviseli.

A szavak mögött rejlő világok fajtájáról és természetéről szóló fenti fejtegetések tükrében azt állapíthatjuk meg, hogy e világok rendjét két különböző álláspont szerint értelmezhetjük:

(1) A világ rendezett, és azért beszélhetünk róla a nyelv segítségével, mert a szavak (legalább egy részük) és az objektív valóság elemei között állandó kapcsolat áll fenn,

amelynek aformális (amikor ezt a halmazelméleti relációként fogjuk fel) vagy fizikális (amikor például okrelációként értelmezzük) jellege van. A nyelvi kifejezések közvetlenül kapcsolódnak az objektív valóság objektumaihoz az objektív szemantikai relációk révén.

(2) Azért beszélhetünk rendezett világról, mert a nyelv a fogalmi hálóját ráteszi az amorf és csak a közvetett módon hozzáférhető vagy egyáltalán nem megismerhető valóságra. A fogalmi háló absztrakt konstruktumként fogható fel. Ebben az esetben a nyelv közvetlenül, elsődlegesen az adott konceptuális rendszer elemeire, a megfelelő módon felfogott fogalmi hálóra vonatkozik, és csak (esetleg) azután vonatkozhat a konceptuális valóságon kívüli elemekre, fragmentumokra. A szavak által jelölt nyelvi kifejezéseknek a deszignatívumai azok az elemek, amelyek a fogalmakban meghatározott kritériumokat teljesítik. A szavak nem kapcsolódhatnak közvetlenül az objektív valóság elemeihez.

Ezzel kapcsolatban felvetődhet a kérdés, hogy vajon az ember, aki különböző szituációkban használja a nyelvet, és aki a realista nézőpontot is követi, mindig csak egyértelműen elrendezett világgal találkozik-e? Vajon a valóság kategorizáló leírásának szintjén ezt a rendet nem befolyásolják-e a fogalmak, a konceptuális kategóriák? Ha ez így van, akkor ez a befolyás szükségszerű-e? Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy az ember biológiai-társadalmi korlátai miatt mindig a nyelv és a konceptuális kategóriák rendszere által rendezett világban kényszerül élni, akkor ezáltal a szemantikában a kognitív felfogás mellett döntöttünk. Ha azonban elfogadhatnánk azt, hogy a biológiai-társadalmi determinánsok miatt korlátozott ember által leírandó objektívan létező világnak kategoriális rendje van, amely az ember megismerő lehetőségeitől független, akkor ez azt jelentené, hogy a szemantikában objektivista nézetet tettünk magunkévá.

Ezt a két nézetet (= 1, 2), mint ismeretes, LAKOFF próbálta összekapcsolni és kibékíteni egymással az általa megfogalmazott ún. bázisrealizmus koncepciójában, amelyről már korábban említést tettünk. Úgy tűnik azonban, hogy a két álláspont között fennálló oppozíció sem ontológiailag, sem pedig episztemológiailag nem teszi lehetővé azok összekapcsolását (kibékítését) oly módon, hogy közben ne veszítsék el a rájuk külön-külön jellemző releváns jegyeket.

A szavak mögött rejlő világokat a kognitív szemantikában nem az objektivista nézőpont szerint fogják fel. Ez azt jelenti, hogy olyan képződményeknek tekintik őket, amelyek az alany megismerő tevékenységének az eredményeként létrejött „termékekből”, azaz a fogalmakból, a valóság fogalmi képeiből, a reprezentációkból tevődnek össze.

A fentiek tükrében azt mondhatjuk, hogy az ember által létrehozott világok rendje nyilvánvalóan az embertől származik, az ember műve, az embertől függetlenül létező világ rendje viszont olyan rend, amellyel az ember mint már létezővel szembesült. A klasszikus filozófia éppen ennek a rendnek az alapjait kereste, a posztmodernista filozófia viszont csak ember által megalkotott rendet talált. A kognitív szemantika, úgy tűnik, az ember által teremtett rendet elégségesnek tartja. Valószínűleg azért, mert a nyelv megalkotása az ember műve.

A szavak rabságából történő szabadulás, a nyelvi struktúrák által ránk kényszerített illúziók, szuggesztiók, hamis minősítések leküzdése és a „meztelen” igazsághoz való eljutás valószínűleg nem lehetséges. A nyelv természeténél fogva egyszerűsít, értelmez és minősít. Túlságosan mélyen vagyunk benne ahhoz, hogy onnan valóban ki tudnánk jutni, meg tudnánk szabadulni tőle. Ennek a függőségnek a tudatosítása, lényegének és mélységének a meghatározása olyan kihívás, amely elől a nyelvtudomány sem térhet ki.

Categories, categorisation, and the world(s) behind words

In the present paper, the author discusses problems of categories and categorisation, as well as the linguistic image of the world in connection with these. Drawing a distinction between Aristotelian (logical) categories and Kantian (cognitive) categories of the human mind, the author thinks that the linguistic image of the world can be interpreted in terms of two possible views: (1) The world is well-ordered, and the reason why people can talk about it using language is that there is a permanent relationship of a formal or physical kind between (at least some) words and corresponding pieces of objective reality. Linguistic expressions are directly associated with the objects of reality via objective semantic relations. (2) The reason why people can talk about a well-ordered world is that language superimposes its conceptual framework on reality which is amorphous in itself and can be accessed only indirectly if at all. That conceptual framework is an abstract construct. In this case, language directly/primarily refers to constituents of the given conceptual system, the framework of concepts appropriately construed, and it is only secondarily that they (may) refer to fragments outside that conceptual reality. The designations of linguistic expressions embodied in words are elements that meet the criteria defined by such concepts. Words are not directly associated with pieces of objective reality.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI